

Eğitim Sürecinde Ergen Kişilerin Siber Zorbalık Durumları Üzerine Yapılan Tez Çalışmalarının Üzerine Bir Derleme Çalışması

Levent Ceylan¹, Adem Durak², Burcu Durak³, Ülkü Meryem Sümbül⁴

Özet

Siber zorbalık kavramı ve bu kavramın eğitim sürecinde hangi konulara odaklandığı, hangi kademelerin örneklem olarak kullanıldığı ve algısının incelenmesi çalışmanın amaç ve problemini oluşturmaktadır. Yapılan bu makale çalışmasında derleme tekniği kullanılmıştır. Bu bakımdan ergenlik dönemindeki kişiler üzerine yapılan üç yüksek lisans ve üç doktora tezi incelenmiştir. Çalışmanın yöntemi olarak literatür taraması yapılmıştır. Çalışmaların amaç, problem, yöntem ve çıkarımları, karşılaştırmalı analiz çerçevesinde değerlendirilmiştir. İncelenen tez çalışmalarında ergenler üzerinde uygulamalı çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bu bakımdan istatistiki hesaplamalar, test analizleri ve deney ve kontrol gruplarının oluşturulmuştur. Çalışmaların uygulamalı olması siber zorbalık davranışlarının etkilerini doğrudan gözleme imkânı verdiği için çalışmaların önemini ön plana çıkarmaktadır. Çalışmaların rastgele örneklem gruplarına göre belirlenmesi siber zorbalığa maruz kalan ergenlerin belirlenmesinde ve siber zorbalık davranışı sergileyen kişilerin belirlenmesi yönünden yeterli olmadığı görülmektedir. Böylece çalışmalar sonunda siber zorbalık yapan ile maruz olan kişilerin üzerine genel bir profil betimlemesi yapılamamaktadır.

Yapılan çalışmada siber zorbalık üzerine yapılan tezlerin olumlu ve olumsuz yönlerinin belirlenmesi yönünden diğer çalışmalara katkı sağlayacaktır. Bu bakımdan çalışmalarda, uygulamadan önce uygulama yeri ve kişiler hakkında bilgi toplanması çalışmaların daha geçerli ve güvenilir sonuçlar verecektir.

Anahtar Kelimeler: Siber zorbalık, eğitim, ergenlik

A review of thesis studies on cyberbullying of adolescents in the educational process

Abstract

In this article, the review technique was used. The aim and problem of the study is to examine the concept of cyberbullying and the issues that this concept focuses on in the educational process, which levels are used as a sample and the perception of this concept. In this respect, three master's and three doctoral theses on adolescents were examined. A literature review was used as the method of the study. The study's purpose, problem, method and inferences were evaluated within the comparative analysis framework. It is seen that applied studies were conducted on adolescents in the thesis studies analysed. Statistical calculations, test analyses, and experimental and control groups were formed in this respect. The fact that the studies are applied brings the importance of the studies to the forefront as it allows the direct observation of the effects of cyberbullying behaviours. It is seen that determining the studies according to random sample groups is not sufficient in terms of identifying adolescents exposed to cyberbullying and identifying people who exhibit cyberbullying behaviour. Thus, at the end of the studies, a general profile description cannot be made of the people who engage in cyberbullying and those who are exposed to cyberbullying. This study will contribute to other studies determining the positive and negative aspects of cyberbullying. In this respect, collecting information about the application place and people before the application will give more valid and reliable results.

Keywords: Cyberbullying, education, adolescence

¹ Öğretmen, Millî Eğitim Bakanlığı, leventceylan2006@gmail.com, 0009-0001-5178-7857

² Öğretmen, Millî Eğitim Bakanlığı, ademdurak1977@hotmail.com, 0009-0007-0449-3016

³ Öğretmen, Millî Eğitim Bakanlığı, burcutr79@hotmail.com, 0009-0001-7929-419X

⁴ Öğretmen, Millî Eğitim Bakanlığı, ulkusumbul33@gmail.com, 0009-0005-2233-0670

Giriş

Günümüzde teknolojik gelişmeler, ekonomi, siyaset, sosyal yaşam gibi çeşitli alanlarda olduğu gibi eğitim hayatını da etkilemiştir. Bilgisayarların ve ardından internetin hayatımıza girmesiyle olumlu ve hızlı gelişmelerin yanında bazı olumsuz gelişmeler de ortaya çıkmıştır. Bu olumsuz gelişmelerden biri siber zorbalık durumudur. Siber zorbalık, günlük hayatta başta bilgisayar ve internet kullanım bilgisi ve sıklığı fazla olan bireyler tarafından diğer bireylere yönelik yapılan sanal tehditler veya risklerdir. Bu bağlamda, eğitim sürecinde yönetici, öğretmen ve öğrenci ilişkilerindeki siber zorbalık sıklığının incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Ulusal Tez Merkezi (YÖK Tez) resmi sayfasındaki siber zorbalık üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında, bazı araştırmaların mevcut olduğu görülmektedir. Bu çalışmalarda, siber zorbalık konusunun eğitim sürecindeki ergen bireyler üzerindeki yapıma sıklığı dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda, siber zorbalığın ergenler üzerindeki durumu üzerine yapılan çalışmalar içinde üç yüksek lisans ve üç doktora tezi belirlenmiş ve bu çalışmaların detaylı incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışma sonuçlarına göre genel görüşün ne olduğunun belirlenmesi hedeflenmiştir.

Siber zorbalık kavramının eğitimdeki kullanımı, etkinliği ve algılanma biçimi üzerinedir. Dünya genelinde 10-24 yaş arasındaki gençlerin sayısının ortalama 2 milyar olduğu ve bu gençlerin %20-29'unun ülkemizde bulunduğu gözlemlenmektedir. TÜİK verilerine göre, ülkemizin nüfusunun %16,3'ünü gençler oluşturmaktadır. Gençliğin ilk dönemi olan ergenlik veya adölesan dönemi, özel bir çalışma alanı gerektirmektedir. Çünkü toplumsal kimlik arayışı ve benlik oluşturma süreci, günümüz ergen gençleri için internet veya sanal ortamlarda gerçekleşmektedir. İnternet ortamındaki bilgi üretimi, saklanması, paylaşılması ve kolay erişilebilir olması, internet teknolojisinin yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Bu durum, bilginin yararlı kullanımının yanı sıra zararlı kullanımı da beraberinde getirerek siber zorbalık davranışlarını ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle, yapılan çalışmaların bu döneme öncelik vermesi önemlidir (Uludaşdemir, 2017).

Yapılan çalışmalarda derleme tekniği kullanılarak birden fazla çalışmanın olduğu bilinmektedir. Yapılan çalışmada tez düzeyindeki çalışmalar odağa alınarak inceleme yapılmıştır. Literatürde bu tarz diğer çalışmaların olduğu ancak siber zorbalık konusu yerine diğer konular ele alınmıştır. Bu bakımdan yapılan bu makale çalışmasıyla benzerlik gösteren çalışmalar olduğu görülmektedir. Korkmaz ve diğerlerinin (2021) çalışmasında bu çalışma ile derlenen kaynaklar yönünden benzerlik göstermektedir. Genel olarak, siber zorbalık davranışlarının eğitim sürecindeki yeri, tez derlemeleri aracılığıyla ele alınmıştır. Bu çalışmada, siber zorbalığın eğitim sürecindeki kapsamı ve ele alınan konuların belirlenmesi önem taşımaktadır. Aynı zamanda, siber zorbalık davranışları üzerine yapılan tanımlamalar, açıklamalar ve diğer çalışmalar değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Zorbalık

Türk Dil Kurumu (TDK) tanımına göre, zorbalık, bir kişinin bütünü bozmak, parçalamak, akışını kesmek veya kurutmak amacıyla diğerlerini yok etme içgüdüleriyle bütünden ayrılarak hareket etmesidir (TDK, 2024). Zorbalık, başta doğrudan olmak üzere dolaylı olarak da

sınıflandırılır. Fiziksel, sözel ve ilişkisel olmak üzere bu sınıflandırma içinde yer alır. Fiziksel ve sözel saldırganlık, tehdit ve zan altında bırakma durumları doğrudan zorbalık olarak kabul edilir, çünkü bu davranışlar gözlemlenebilir. Ancak, gözlenemeyen ve varlığı anlaşılan dolaylı zorbalık durumları da vardır. Bu durumlar arasında dedikodu yayma, dışlama ve arkadaşlığı bitirmekle tehdit etme gibi ilişkisel saldırganlık ve dolaylı zorbalık durumları yer alır (Kapıcı, 2004).

Daha ayrıntılı bir açıklama ile fiziksel zorbalık; vurma, tokat atma, tükürme, saç çekme, itme, tekme ve yumruk atma, zorla eşyayı alma veya bununla tehdit etme şeklinde ifade edilebilir. Sözel zorbalık; alay etme, küçük düşürme, lakap takma, dalga geçme, onurunu zedeleme, hakaret etme, argo ve küfüre maruz bırakma biçimindedir. İlişkisel zorbalık ise akran veya arkadaş grubundan dışlanma, konuşmamak, etkinliklere dahil etmemek, yardım etmemek, görmezden gelmek ve izole etmek şeklindeki davranış örüntülerini içerir (Çankaya, 2011).

Siber Zorbalık

Bilişim ve kitle iletişim teknolojisinin hayatımıza girmesiyle birlikte, kolaylık ve pratikliğin yanında uygunsuzluk, bilinçsiz kullanım, bireysel ve toplumsal anlamda ortaya çıkan risk ve tehditleri içeren bir dezavantajlar dizisi oluşmuştur. Bu dezavantajların sonucunda ortaya çıkan yeni bir davranış biçimi ise siber zorbalıktır. Ergenlik dönemindeki bireyler arasında teknolojik bağımlılık, sonraki süreçlerde siber zorbalık riskini beraberinde getirmektedir. Geleneksel zorbalığı güç ve kimlik gösterisi için sergileyen ergenler, bu davranışları sanal veya dijital ortama taşımaktadırlar (Ayas & Horzum, 2010).

Siber zorbalık, dijital teknolojilerin kullanılmasıyla gerçekleşen bir faaliyettir. Bu durum, sosyal medya platformları, mesajlaşma uygulamaları, çevrim içi oyun ortamları ve cep telefonlarının etkisi altında gerçekleşir. Siber zorbalığa maruz kalan bireylerin tekrarlı ve bilinçli davranışlar sonucunda korkma, öfkelenendirilme ve utanma gibi tepkiler göstermeleri beklenir. Sosyal medya üzerinden yalanlar yaymak, utandırıcı görüntüler paylaşmak, kırıncı ve tehdit içerikli mesajlar göndermek, anonim veya başkasının kimliğiyle kötü içerikli mesajlar göndermek gibi davranışlar siber zorbalığın örnekleri arasında yer alır (UNICEF, 2024).

Bilgi ve enformasyon teknolojilerinin yayılmasıyla beraber en hızlı gelişme gösteren teknolojilerin başında internet ve cep telefonu teknolojisi olduğu görülmektedir. 2009 yılı verilerine göre dünya nüfusunun %23,8'i, Avrupa'nın %48,9'u ve Türkiye'nin %35'i internet teknolojisini kullanmaktadır (Ayas & Horzum 2012). İnternetin bireylere çevrim içi iletişim kurma imkânı yaratması ile sanal ortamlar üzerinde hızlı bir bilgi paylaşımı olmuştur. Eş zamanlı olarak gelişen bu sanal ortam içinde olumlu durumlar kadar olumsuz durumlar da cereyan etmiştir. Sanal ortam içindeki profil veya kimliğini gizleme fırsatlarının olması sonucu, bilişim ve iletişim teknolojilerine internetin tehlikeli yönü ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla internetin yaygınlaşması geleneksel ve doğrudan zorbalık yerine sanal ortamda yeni bir zorbalık davranışı olarak siber zorbalık ad verilen bir zorbalık türünün ortaya çıkmasına yol açmıştır (Aktepe, 2013).

Dünya genelinde siber zorbalık üzerine yapılan tanımlamaların başlangıçta geleneksel tanımlamalarla sınırlı olduğu gözlemlenmektedir. Daha sonraki süreçlerde kitle ve bilgi teknolojilerinin hayatımıza girmesiyle bu tanımlama biraz daha genişletilmiştir (Menesimi, 2012; Ybarra & Mitchel, 2004). Bu bağlamda siber zorbalık üzerine yaptıkları çalışmada, elektronik metinler yoluyla tekrarlı ve kasıtlı yapılan davranışları siber zorbalık çerçevesinde tanımlamıştır. Bu durumun sadece elektronik metinlerle değil, aynı zamanda görüntüler ve diğer bilişim ürünleri aracılığıyla gerçekleşebildiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda, çalışma siber zorbalığı kasıtlı ve tekrarlı zarar olarak tanımlamaktadır (Patchin & Hinduja (2006).

Siber zorbalık üzerine yapılan incelenen çalışmaların ortak özelliği olarak bilişim ve kitle iletişim teknolojilerinin sürecin bir parçası haline getirilerek siber zorbalık tanımı yapılmıştır. Bu tanımlamalardan bazıları, internet ve diğer dijital teknolojilerle acımasız davranma, bilinç rahatsız edici durum, güç dengesizliği, incitme, utandırma, korkutma gibi kavramları içermektedir. Siber zorbalık sürecinde tekrarlanma, güç dengesizliği, incitme niyeti, anonimlik, açıklık gibi davranışlar sıkça gözlemlenmektedir. Bu tanımlamalara göre siber zorbalık sürecinde en önemli anahtar kelime, "bilinçli yapılan elektronik zorbalık" olarak belirtilmektedir. Siber zorbalığın daha iyi anlaşılması için sergilenen davranışlar, kullanılan teknolojiler ve ortamlar bazı türlerine göre kategorize edilmiştir. Bu kategoriler arasında parlama (çevrim içi ortamlarda kırıcı, kaba ve kızgın bir dille tehdit içeren elektronik mesajlar gönderme), taciz (saldırgan ve hareket içerikli mesajların gönderilmesi), iftira (karalama), kimliğe bürünme (taklit etme), ifşa etme, düzenbazlık (bir kişiye ait sırları ve utanç verici bilgilerin açığa çıkarma), dışlama (yalnızlaştırma) ve siber taciz (bir kişiye aşağılayıcı, tehdit içeren ve ciddi bir biçimde korku yaratan mesajların yoğun bir şekilde gönderilme) bulunmaktadır (Yurdakul, 2020).

Ergenlik (Adolesan veya Erinlik)

Siber zorbalık ergenlik döneminin sosyal boyutuyla alakalı olup ergen bireylerin daha çok kimlik arayışı döneminde sergilediği veya maruz kaldığı davranışlarla ilgilidir. Bu bakımdan ergenliğin ortalarında ergenin sosyalleşme çabalarına yönelik kendini gruplara veya kişilere kabul ettirme veya ispatlama güdüsü hiç olmadık an da kişiyi siber zorbalık yapan veya maruz kalan olarak bırakabilmektedir. Çocuğun eğitiminde aile, okul, toplumsal çevre çok önemli ve etkili araçlardır. Bu araçların bir ya da birkaçının eksikliği, çocuğun zayıf bir kişilik gelişimine ket vurabilmektedir. Eğitim açısından aile, okul, toplumsal çevre birbirini destekleyen işlevlere sahip öğelerdir. Ergenin aynı zamanda sosyalleşme sürecinde kitle iletişim araçlarının öncelikle günümüz üzerindeki etkisi çok önemli bir yere sahiptir. Bu iletişim araçları içinde özellikle televizyon, çocuğa çok farklı kaynaklardan iletiler sunmakta ve çocuğun toplumsal kimliğini biçimlendirmesinde etkili bir rol oynamaktadır (Öztürk 2007; Yavuzer 2013).

Türk Dil Kurumu'na (TDK) göre, cinsel organların gelişmesiyle başlayan cinsel ve bedensel ergenlik dönemi, buluş çağı, ergenlik ve ilk gençlik olarak adlandırılmaktadır (TDK, 2024). Ergenlik dönemi, puberte ile birlikte fiziksel gelişimin başladığı bir dönemdir. Bu süreç, ergeni çevresel etkilerle bir kimlik arayışına itmektedir. Cinsiyet özelliklerinin gelişimi, ergenin kendisini toplumsal açıdan çocukluktan farklı olarak bir kız ya da erkek kimliğinde

algılamasına neden olur. Fiziksel değişimler, ergenin cinsiyet rollerini kazanmasında etkili olur ve cinsel kimlik gelişimini tamamlar (Derman, 2008).

Ergenlik dönemindeki en belirgin değişim belirtilerinden biri cinsel olgunluğun gelişmesidir. Cinsel gelişim, birincil ve ikincil cinsel değişiklikler olarak değerlendirilir. Birincil cinsel değişiklikler, üreme organlarındaki değişiklikleri kapsarken, ikincil cinsel değişiklikler kız ve erkeklerde beden yapısındaki değişimleri, vücut kıllanmasını, ses kalınlaşmasını, göğüs gelişimini ve gırtlaktaki kıkırdaklaşmayı içerir. Birincil cinsiyet özellikleri doğuştan gelirken, ikincil cinsiyet özellikleri ergenlik döneminde ortaya çıkar (Kulaksızoğlu, 2016).

Materyal ve Yöntem

Yapılan bu çalışmada siber zorbalık olgusunun başta eğitim olmak üzere etkili alanları ve bu konuda yapılan çalışmaların incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada eğitim alanı doğrudan ele alınırken diğer alanlara (sosyal, kültürel vb.) dolaylı olarak ilişkisel olarak değinilmiştir. Bu bakımdan eğitim öğretim süreçlerinde öğrenciler arasındaki siber zorbalığın yoğunluğunun saptanması ve çözümlenmesi yönünden önem taşımaktadır. Son yıllarda eğitim öğretim süreçlerinde doğrudan zorbalık davranışlarının yanında internet ve sosyal medya aracılığıyla yapılan siber zorbalığın sıklığı önem taşıdığından incelenmesi gerekmektedir. Bu makale çalışmasında, siber zorbalık konusundaki yüksek lisans ve doktora tezleri, derleme tekniğine dayalı olarak incelenmiştir. Makale çalışmasının bu bölümünde, siber zorbalık üzerine yapılan altı akademik tez çalışması belirlenmiş ve bu çalışmaların elde ettiği bulgular analiz edilmiştir. İncelenen tezler arasında üç yüksek lisans ve üç doktora tezi yer almaktadır. Literatür derlemeleri genellikle eleştirel bir bakış açısıyla, çözümlenme, sentez ve değerlendirme adımlarını içerecek şekilde gerçekleştirilir. Derleme makale çalışmaları, bilimsel bir nitelik taşıdığı için geçerlilik ve güvenilirlik koşullarına uygun bir üretim sürecinden geçmelidir (Özer ve Görgülü, 2020).

Çalışmada, siber zorbalık, eğitim ve zorbalık, siber zorbalık, eğitim ve siber zorbalık anahtar kelimeleri kullanılarak eğitim ve öğretim süreci içinde yapılmış tezler incelenmeye çalışılmıştır. Eğitim öğretim sürecinde yapılan çalışmalarda yönetici, öğretmen ve öğrenci gruplarıyla yapılan görüşmelerin ve katılımın daha fazla olması önem taşımaktadır. İncelenen tezler, Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Tez veritabanındaki yüksek lisans ve doktora tezleridir. Çalışmanın kavramsal çerçevesinin belirlenmesinde tanımlama ve açıklamaların yerinde olması ve tezler dışındaki çalışmaların genel seyrine yönelik makale, dergi, haber vb. kaynaklardan da yararlanılmıştır. Bu amaçla, Dergipark, Semantic Scholar, Consensus ve Google Akademi gibi akademik veri ve kaynakların paylaşıldığı platformlar kullanılmıştır.

Bulgular

Bu çalışma, üç yüksek lisans ve üç doktora tezini belirleyerek siber zorbalık üzerine yapılan çalışmaların benzer ve farklı yönlerini saptamaya çalışan bir derleme çalışmasıdır. Çalışmada, tezlerin giriş, gelişme ve sonuç kısımları incelenerek genel görüş, problematik ve sonuç kısımları belirlenmeye çalışılmıştır. Öncelikle, tezlerin gerekçe veya problematik kısımlarına bakılarak siber zorbalık üzerine genel bir değerlendirme yapılmıştır. Tezlerin yöntem kısımları incelenerek hangi yöntem ve tekniklerin kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, evren ve örneklem durumlarının belirlenmesi de önem arz etmektedir.

Çalışmaların yapıldığı yerin yakınlığı veya benzerliği, siber zorbalık sıklığının belirlenmesini kolaylaştırabilir. Son olarak, sonuç kısımlarında benzer ve farklı sonuçlar belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sonuç ve tartışma bölümünde, incelenen öğeler hakkında detaylı görüşlere yer verilmiştir. Bu derleme çalışması, siber zorbalık konusunun eğitim süreçlerindeki yansımalarını anlamak ve gelecekteki araştırmalara ışık tutmak amacıyla yapılmıştır.

Çalışma, günümüzde yaygın olarak kullanılan bilişim, kitle iletişim ve enformasyon teknolojilerinin beraberinde getirdiği siber zorbalığın hangi alanlarda ve çalışma ortamlarında görüldüğünü, özellikle eğitim alanındaki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Makalede derlenen tez çalışmaları, siber zorbalık ile eğitim arasındaki ilişkiyi anlamak amacıyla belirlenen amaç ve sorunlarını oluşturmaktadır. Yapılan inceleme neticesinde, YÖKTEZ'de siber zorbalık üzerine toplamda 182 adet tez çalışması bulunmaktadır; bunlardan 14'ü tıpta uzmanlık, 17'si doktora ve 151'i yüksek lisans düzeyindedir. Eğitim üzerine yapılan çalışmaların çoğunun lise düzeyinde (ergen kişiler) gerçekleştirildiği gözlemlenmektedir. Siber zorbalık üzerine yapılan çalışmalarda, bu durumun ergenlerin sosyal, akademik ve duygusal yaşantıları üzerinde olumsuz etkiler yarattığı görülmektedir. Ergenlik dönemindeki bireylerin hızlı gelişimsel süreçleri, siber zorbalık türlerinin daha sık görülmesine neden olmaktadır. Bu nedenle, yapılan çalışmalar genellikle ergenlik dönemine odaklanmaktadır (Dolgin, 2014).

İlk çalışmanın amacı, 12-17 yaş arasındaki adölesan bireylerin siber zorbalık deneyimleri ve ailelerinin siber zorbalık konusundaki farkındalıklarını incelemektir. Ankara ilinde gerçekleştirilen çalışma, ortaokul ve ortaöğretim kademelerinden toplamda 1239 ergen ve 779 aile üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bulgular dört ana başlık altında özetlenmiştir.

Çalışmaya katılan ergenlerin genel ve demografik özelliklerine bakıldığında, %50.2'sinin erkek, %50.3'ünün ortaokul düzeyinde eğitim aldığı tespit edilmiştir. Ayrıca, katılımcıların %90.3'ünün akıllı telefon kullanarak internete eriştiği, %88.9'unun interneti eğitim amaçlı kullandığı, %89'unun sosyal medya hesabına sahip olduğu belirlenmiştir. Çalışmada ayrıca, ergenlerin %25.1'inin her gün internet kullandığı ve %44.0'ının internet kullanımının ebeveynleri tarafından kontrol edildiği sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcıların %65,5'i siber mağdur, %56,6'sı ise siber zorba olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, ailelerin genel ve demografik özelliklerine bakıldığında, %67,5'inin çocuklarına sahip olan kişilerin annesi olduğu, %36,2'sinin lise mezunu ve ailelerin ortalama gelir düzeyinin 2925.871-773.657 TL olduğu belirlenmiştir. Ailelerin çocukları hakkındaki görüşlere göre, çocuklarının %97,5'inin sosyal medya hesabı olduğunu bildikleri, %93,3'ünün internette hoş olmayan mesaj almadığını düşündükleri, %98.8'inin siber zorbalık yapmadığını ve %94.6'sının siber mağdur olmadığını belirttikleri gözlemlenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre, ergenlerin ve ailelerin eğitim düzeyleri, internet kullanım alışkanlıkları, siber zorbalık mağduriyeti yaşama durumları ve diğer faktörler arasında anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Bu nedenle, ergenlik dönemindeki bireylerin ve ailelerin bu konuda bilinçlendirilmesinin önemli olduğu vurgulanmıştır (Uludaşdemir, 2017).

İkinci çalışmanın amacı ve problematiğine bakıldığında empati eğilimli siber zorbalığa göre ayarlanmış psiko-eğitim programının, lise düzeyi 9. ve 10. sınıf öğrencilerindeki zorba ve mağdur olma durumlarının siber zorbalık davranışı ve empati düzeylerine olan etkisini

incelemek şeklindedir. Çalışmanın metodik sürecine bakıldığında açıklayıcı karma yöntemin kullanıldığı ve çalışmanın iki kısımdan oluştuğu görülmektedir. Birinci bölümde, tasarlanmış psiko-eğitim programının siber zorbalık ve empati üzerindeki etkisine yer verilmiştir. İkinci bölümde psiko-eğitim programına katılan kişilerin görüşlerine yer verilmiştir. Çalışmanın uygulama kısmında evren ve örnekleme bakıldığında Konya İli Cihanbeyli ilçesinde bir Anadolu Lisesi belirlenmiştir. 9. ve 10. sınıf kademelerinde 198 öğrenciyle siber zorbalık ve internet saldırganlığı tarama ölçeği, temel empati ölçeği ve kişisel bilgi formu şeklinde üç test ve form yanıtlanmaya çalışılmıştır. Çalışmada karşılaştırmalı veri analizi için on iki kişiden oluşacak şekilde deney ve kontrol grupları oluşturularak deney grubuna sekiz oturumluk empati yönelimli siber zorbalık psiko-eğitim programı uygulanmış; ancak kontrol grubuna herhangi bir test uygulanmamıştır. Çalışmanın test analizleri iki kez uygulanarak sonrasında karşılaştırma analizi yapılmıştır. Karşılaştırma değişkenleri siber kurban olma ve siber zorba olma eğilimleri üzerine olmuştur. Çalışma sonunda empati yönelimli siber zorbalık psiko-eğitim programının öğrencilerin siber zorba olma, siber zorbalık kurbanı olma sıklıkları ile empati düzeyleri üzerinde olumlu bir etkiye sahip olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise empati yönelimli siber zorbalık psiko-eğitim programı hakkındaki görüşlerin incelenmesine yönelik programa katılan on iki öğrenciyle görüşme yapılmıştır. Çalışmanın bu bölümünde eğitim programının konusu, içeriği, yöntemi ve etkinlikleri açısından değerlendirilmesine yönelik sorular belirlenerek elde edilen bulgular betimsel analize göre yapılmıştır. Çalışma sonunda katılımcıların görüşleri doğrultusunda psiko-eğitim programının amaç ve içeriğinin yeterli olduğu tespit edilmiştir. (Akyüz, 2019)

Üçüncü çalışmanın amaç ve problemi iki durum ekseninde belirlenmiştir. Birincisi Türkiye'deki ortaokul ve ortaöğretim (lise) kademelerinin siber zorbalık tehlikesine karşı hazırbulunuşluklarını farkı şekillerde ortaya ve farklı profiller oluşturulması için eğitimcilerin görüşlerine başvurulması şeklindedir. İkincisi ise ortaokul ve ortaöğretim öğrencileri, okulda görevli yönetici, öğretmen ve öğrenci velilerine siber zorbalık tehlikesi ve riskine karşı önlem ve müdahale edici eğitim çalışmalarına katkı sağlamak şeklindedir. Çalışmada 1431 okul ve 2586 eğitim eğitimi kişi ile görüşme yapılarak veriler toplanmıştır. Çalışma iki amacı temsil ettiğinden her bir amaç için iki çalışma grubu belirlenmiştir. Birinci çalışma grubunda bir ortaokul ve ortaöğretimden 684 öğrenci, 235 veli ve okulda görevli 39 eğitimci ile görüşme yapılmıştır. İkinci çalışma grubunda ise araştırma sürecine doğrudan katılmayan 51 eğitimci ile görüşme yapılmıştır. Çalışmanın birinci amaç sorusuna göre okulda "*siber zorbalık farkındalık anketi*" uygulanmıştır. Anket çalışmasında siber zorbalıkla baş etme durumlarının saptanmasına yönelik üç etken (tanıma-önleme-müdahale etme) ve 51 soru belirlenmiştir. Çalışmanın ikinci temel amaç sorusuna yönelik betimsel analize göre oluşturulmuş görüşme formu kullanılmıştır. Katılımcıların içinde 11 öğrenci, 16 eğitimci ve 16 veli yer almıştır. Bu aşamada literatüre ve uzman görüşüne dayalı olarak, basılı materyal (bilgi kitapçığı), seminer (sunu materyali), afiş ve web sitesi gibi eğitim ortam ve materyalleri öğrenci, eğitimci ve velilerin ihtiyaçları doğrultusunda, ayrı dokümanlar veya modüller halinde tasarlanmış, geliştirilmiş, paydaşların kullanımına sunularak uygulanmış ve değerlendirilmiştir. Bu bakımdan çalışma teorik bir düzeyde onay görmüş ve diğer çalışmalar içinde kullanılmıştır. Okullarda yapılan çalışmalarda ise siber zorbalığın tüm boyutlarında ve farklı düzeylerinde bilgi noksanlığı vardır. Bu bakımdan siber zorbalık başlığı altında eğitim program ve seminerleri yapılmalıdır. Çalışmada da bu duruma değinilerek okulların bu tarz eğitimlere ihtiyaç duyduğu belirtilmiştir. Araştırmanın sonunda, araştırmacılara yönelik siber zorbalık

çalışmalarına ilişkin; kurum, kuruluş ve karar vericilere yönelik ise uygulamaya ilişkin önerilerde bulunulmuştur (Kavuk, 2016).

Dördüncü çalışmanın amaç ve problematiğinde ergenlerin internet teknolojisine dâhil olmasıyla birlikte öncelikle birtakım sorunların varlığından bahsedilmiştir. Bunlar, siber zorbalığın yaşanmasıyla beraber ergenlerin sosyal, akademik ve duygusal yaşamları üzerinde ciddi etkiler göstermesi olarak belirtilmiştir. Ergenlerin kimlik gelişimine bağlı gelişimsel özelliklerinden dolayı siber zorbalıkla karşılaşması sonucu olumsuz etkinin en fazla görüldüğü dönem olduğu belirtilmiştir. Bunun sonucunda ise ergenlik dönemindeki bir bireyde depresyon, intihar düşüncesi, düşük benlik, kaygı, yaşam memnuniyetsizliği vb. şeklinde durumlar gelişmektedir. Bu bakımdan çalışmanın amacı, siber zorbalığın yaşanmasına yönelik korumacı ve önleyici programların gelişmesine ve uygulanmasına yardımcı olmaktır. Çalışmada siber zorbalık farkındalık programının ergenlerin siber zorbalığa ilişkin farkındalıklarına ve siber zorbalıkla baş etme becerilerine etkisinin incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada yarı deneysel desen kullanılmıştır. Öntest-sontest eşleştirmeleri ile çalışma ve kontrol grupları belirlenmiştir. Çalışma araçları olarak kişisel bilgi formu, ergenler için siber zorbalık ölçeği ve sanal zorbalık baş etme ölçeği kullanılmıştır. Çalışma sonunda ergenlere yönelik yapılan siber zorbalık farkındalık ölçeğinde deney ve kontrol grubu arasında karşılaştırma yapılmıştır. Bu iki grup arasında öntestte anlamlı bir farklılık olmadığı belirtilmiştir. Sontestte ise iki grup arasında anlamlı bir farklılık olduğu belirtilmiştir. Siber Zorbalık Farkındalık Programı'nın ergenlerin internet ortamında siber zorbalıkla karşılaştıklarında etkili bir biçimde baş etme yöntemlerinin neler olduğuna yönelik farkındalıklarını artırarak baş etme becerilerini geliştirmede etkili olduğu söylenebilir. Çalışma sonunda literatür taramasında siber zorbalık üzerine yapılan uluslararası ve ulusal çalışmaların ergenlik dönemi siber zorbalıkla baş etme ve etkininin azaltmada etkili olduğu belirtilmiştir. Birçok çalışmada siber zorbalık gerekçesi olarak ergenlerin eğlence ve şaka amaçlı yaptıkları belirtilmiştir. Türkiye'de ve dünyada ergenlik döneminde siber zorbalığı önlemeye ilişkin geliştirilen programlarda doğrudan siber zorbalıkla baş etme becerilerine yönelik geliştirilen programların görece kısıtlı olduğu ancak programlarda siber zorbalıkla baş etmede akran desteği, internet riskleri ve güvenli internet kullanımı, empati, çatışma çözme, sosyal sorumluluk gibi dolaylı olarak baş etme becerileri hakkında içeriklerin yer aldığı görülmektedir. Ergenlerin siber zorbalıkla baş etme becerilerini geliştirmeye yönelik yapılan 154 deneysel çalışmalarda araştırmancının bu sonucuna benzer sonuçlar elde edildiği belirlenmiştir. Ayrıca ergenlerin internette paylaştıkları içerikleri nasıl kontrol edecekleri, çevrim içi güvenlik ve kontrolleri nasıl sağlayacakları, internete yükledikleri kişisel bilgileri gizli tutmak için kullanacakları strateji ve yöntemler açısından farkındalıklarının arttığı bulunmuştur (Yurdakul, 2020).

Beşinci çalışmanın amaç ve problemi ergenlik döneminde yaşayan kişilerin iletişim becerileri ve ahlaki düzeylerinin siber zorbalık ilişkilerinde nasıl bir ilişki olduğu üzerinedir. Çalışma sürecinde ilk olarak nicel veriler sonra nitel bulgular elde edilmeye çalışılmıştır. Araştırmancının nicel bulguları olarak günlük yaşam ve elektronik ortam iletişim becerileri, kolektif ahlaki çözülme, siber zorbalık ölçekleri ve kişisel bilgi formu kullanılarak 551 ergen katılımcıdan veri toplanmış ve yapısal eşitlik modellemesi ile analiz edilmiştir. Nitel kısımda yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla 27 kişi ile görüşülmüş ve içerik analizi yapılmıştır. Araştırmancının amacı doğrultusunda iki aşama belirlenerek birinci aşamada sosyal beceri düzeyinin ahlaki çözülme düzeyine göre mağdur, zorba ve gözlemci rollerinin siber zorbalık düzeyleri

arasındaki dolaylı etkisi varsayımsal modellerle ele alınmıştır. İkinci aşamada ise mağdur, zorba ve gözlemci olarak siber zorbalık sürecine katılan bireylerin yaşamları doğrultusunda duygu, düşünce ve davranış nedenlerini belirlemek için bireysel görüşmeler yapılmıştır. Araştırmancının nitel bulgularında ise mağdur bireylerin zorbaca davranış karşısında kendilerini çaresiz hissettikleri ve bunun nedenle daha büyük sorunlara yol açmamak düşüncesiyle herhangi bir şey yapmayıp mağdur rolünde kaldıkları; zorba rolündeki bireylerin sahip oldukları kin, sinir, hırs duygularının etkisiyle mağdur bireyden intikam almak, mağduru cezalandırmak ve mağdura sosyal üstünlük kurabilmek için zorbalık davranışlarında buldukları, gözlemci rolündeki bireylerin ise zorbalara karşı çaresiz hissettikleri, zorbaların hedefi haline dönüşmemek için siber zorbalık davranışına müdahalede bulunmadıkları tespit edilmiştir. Çalışma sonunda, katılımcıların günlük yaşam iletişim becerileri ve elektronik ortam iletişim becerilerinin ahlaki çözülme düzeylerini, ahlaki çözülme düzeylerinin de mağdur, zorba ve gözlemci olarak siber zorbalık sürecine katılmasında etkili olduğu görülmektedir. Teknolojik ortamdaki gelişen iletişim becerilerinde yaşanan artışın ahlaki çözülme düzeyinde artışa, ahlaki çözülme düzeyinde yaşanan artışın ise mağdur, zorba ve gözlemci olarak siber zorbalık sürecine katılımda artışa yol açabildiği şeklinde sonuçlanmıştır. Çalışma önerisi olarak ergenlerin gelişiminde etkili olan siber zorbalık davranışlarının belirlenmesi ve gerekli önlemlerin alınması ergenlerin gelişimden olumlu katkıların sağlayacağı belirtilmiştir (Kırteke, 2023).

Son çalışmasının ise amaç ve problematiği dijital oyun bağımlılığı ve siber zorbalık arasındaki ilişki üzerinedir. Çalışma doğrultusunda dijital oyun bağımlılığı ve siber zorbalık ilişkisinin belirlenmesi için sosyo-demografik (cinsiyet, sınıf, annenin eğitim durumu, oynama dijital oyun türleri, oyun oynama süreleri, bilgisayar, tablet, cep telefonu kullanma ve sahip olma durumları ve internete bağlanma süreleri) özelliklerine göre değerlendirilmiştir. İlişkisel tarama modeline göre gerçekleştirilen çalışmada Van ilinde okuyan 665 ortaöğretim (lise) öğrencisi çalışmaya dâhil edilmiştir. Çalışmada dijital bağımlılık ölçeği, siber zorbalık ölçeği ve kişisel bilgi formu kullanılarak istatistiksel işlemlerden yararlanılmıştır. Araştırma sonuçları değerlendirilmesinde lise öğrencilerinin dijital oyun bağımlılığı ile siber zorbalık davranışları arasında orta düzeyli ve pozitif yönde anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. günlük oyun oynama süresine, dijital oyun türleri oynama durumuna göre anlamlı farklılık gösterdiği, sınıf kademesi, annenin eğitim düzeyi göre anlamlı bir farkın olmadığı belirtilmiştir (Tunç, 2023).

Sonuç ve Tartışma

Siber zorbalık konusunun yapılan incelemeler doğrultusunda akademide yeni ele alınan ve geliştirilmeye çalışılan bir konu olduğu görülmektedir. Bu bakımdan hem nitel hem de sosyal bilimler alanını kapsayan bir konu olduğundan niceliksel verilerin dışında (tablo, grafik vb.) nitel veri ağırlıklı görüşme, literatür ve araştırma-değerlendirme şeklindedir. Bu bakımdan incelenen tez çalışmalarından siber zorbalık üzerine benzer ve farklı yönler, ortak veya farklı kavramlar, kullanılan yöntem ve teknikler saptanmaya çalışılarak sonrasında siber zorbalık konusunda yapılacak olan çalışmalara kaynak oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bölümde siber zorbalık üzerine incelenen çalışmaların genel seyri üzerine değerlendirme yapılmıştır.

Yapılan bu makale derlemesinde incelenen tez çalışmalarının genel olarak uygulamalı yapıldığı görülmektedir. Bu bakımdan deney ve kontrol grupları oluşturularak birtakım testler yapılarak karşılaştırmalı veri analizi ve birtakım istatistiksel hesaplamalar yapılmıştır. Bu

bakımdan, siber zorbalık yapan ve mağdur olan ergenlerin davranışları üzerinde doğrudan gözlem yapılabilen; ancak Genel olarak çalışmaların amaç ve problematiğinde siber zorbalığın adolesan dönemi birey davranışlarına etkisi incelenmiştir. Çalışmalar sonunda siber zorbalık ile baş etme stratejileri üzerine önerilerde bulunulmuştur.

Çalışmaların olumlu tarafları kadar olumsuz ve eksik tarafları da bulunmaktadır. Doğrudan gözlenebilen davranışların örnekleme daha belirgin ve belirtiler gösteren kişiler üzerindeki yapılması gerekmektedir. En önemlisi ise yapılan çalışmalar sonucunda siber zorbalığa maruz kalan ve siber zorbalık yapan kişilerin genel bir profilinin belirlenmemiş olmasıdır. Ayrıca çalışmalarda siber zorbalık ile baş etme stratejileri yeteri kadar detaylı açıklanmamıştır. Bu bakımdan hangi stratejinin nerede ve nasıl kullanılacağına yönelik bilgiler görece eksiktir. Bu çalışmaların en önemli amacı siber zorbalığı engellemeye yönelik olduğu gibi engellemeye yönelik uygulamaların da profesyonel süreçler çizgisinde açıklanması gerekmektedir.

Siber zorbalık üzerine yapılan çalışmalarda kullanılan kavramlar ortak bir tanımlama yapılması yönünden önem taşımaktadır. Siber zorbalık üzerine yapılan çalışmalarda mağdur olma, maruz kalma, utanç, yalnızlık, sessiz kalma, psikolojik durum vb. şeklinde birden fazla tanımlama, örnekleme ve belirtiler şeklinde açıklamalar yapılmıştır. Bu tarz açıklamaların en önemli nedeni olarak yapılan çalışmaların evren ve örneklem farklılığından kaynaklıdır. Bu durum siber zorbalık alanını genişletmek yönünden olumlu bir sonuç vermektedir. Ancak ortak bir noktada uzlaşma konusunda dezavantajlı bir durumdur. İncelemeler sonucunda siber zorbalık üzerine ortak tanım "*bilinçli yapılan*" davranış olduğu tespit edilmiştir.

Ergenlerin siber zorbalıkla baş etme yöntemlerine ilişkin ulusal ve uluslararası yapılan çalışmaların siber zorbalığın odağı olan ergenler üzerine olduğu; ancak yapılan çalışmaların ergenlerin siber zorbalığa maruz kaldığında baş etmeye yönelik kullandığı yöntemlerin neler olduğunu belirlemeye yönelik olduğu görülmektedir. Ergenlik döneminde siber zorbalığın olumsuz etkilerinin mağdurlar tarafından kullanılan baş etme stratejisi ile ilişkili olduğu göz önüne alındığında ergenlerin siber zorbalıkla baş etme becerilerinin geliştirilmesi ve desteklenmesine yönelik çalışmalara gereksinim duyulmaktadır. Siber zorbalık farkındalığına yönelik yapılan çalışmaların ise sınırlı olduğu ve genellikle aile ve öğretmen gibi yetişkinler veya üniversite öğrencilerine yönelik yapıldığı görülmektedir. Bu bakımdan yapılan çalışmalar incelendiğinde erken dönemde ergenlerin siber zorbalığa ilişkin farkındalık düzeylerinin belirlenerek farkındalıklarının artırılmasına yönelik çalışmalara ihtiyaç duyulduğu öngörülmektedir (Yurdakul, 2020). Çalışmalardaki diğer önemli konu ise farkındalık test ve ölçeklerine göre davranış örüntülerinin belirlenmeye çalışılmıştır. Farkındalık düzeylerinin arttırılmasına yönelik çalışmaların gerekliliği elzemdir. Ancak bu süreçte siber zorbalık davranışlarının görüldüğü ortam ve kişiler üzerindeki prototip çalışmalar yapılmalı ve en önemlisi siber zorbalık gösteren ve maruz kalan kişiler üzerinde genel bir profil betimlemesi yapılmalıdır.

Bu makale derlemesinde ele alınan tez çalışmalarının değerlendirilmesi sonucunda, siber zorbalıkla mücadelede etkili olabilecek birkaç öneri geliştirilebilir:

1. Doğrudan Gözlem ve Prototip Çalışmalar: Çalışmaların olumlu ve olumsuz yönlerinin belirlenmesi için, siber zorbalık davranışları üzerinde doğrudan gözlem yapılmalı ve

bu konuda prototip çalışmalar gerçekleştirilmelidir. Bu sayede, davranışların kökenleri ve ortaya çıkış sebepleri daha iyi anlaşılabilir.

2. Genel Profil Belirleme: Siber zorbalığa maruz kalan ve siber zorbalık yapan kişilerin genel profilinin belirlenmesi için kapsamlı çalışmalar yapılmalıdır. Bu profiller, siber zorbalığın özellikle ergenlik döneminde nasıl ortaya çıktığını ve bu konuda hangi faktörlerin etkili olduğunu anlamada rehberlik edebilir.
3. Siber Zorbalıkla Baş Etme Stratejilerinin Detaylı İncelenmesi: Çalışmalarda siber zorbalıkla baş etme stratejileri daha detaylı bir şekilde ele alınmalıdır. Hangi stratejilerin ne zaman ve nasıl kullanılması gerektiği konusunda daha derinlemesine bilgiler sunularak, bu stratejilerin etkili olup olmadığı üzerine daha kapsamlı değerlendirmeler yapılmalıdır.
4. Ergenlerin Farkındalık Düzeylerinin Belirlenmesi ve Artırılması: Ergenlik döneminde siber zorbalıkla baş etme becerilerinin geliştirilmesi ve desteklenmesine yönelik çalışmalara odaklanılmalıdır. Bu doğrultuda, ergenlerin siber zorbalıkla ilgili farkındalık düzeylerinin belirlenmesi ve bu farkındalıkların artırılmasına yönelik özel programlar geliştirilmelidir.
5. Siber Zorbalık Farkındalığı için Erken Dönem Çalışmalar: Siber zorbalık farkındalığına yönelik çalışmalar genellikle yetişkinlere odaklandığı göz önüne alındığında, erken dönemde ergenlerin siber zorbalıkla ilgili farkındalık düzeylerinin belirlenerek, bu farkındalıkların artırılmasına yönelik çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu öneriler, siber zorbalıkla mücadelede daha etkili stratejiler geliştirmek ve ergenlerin bu konuda daha sağlıklı bir şekilde başa çıkabilmelerini desteklemek amacıyla kullanılabilir.

Referans

- Aktepe, E. (2013). Ergenlerde Siber Zorbalık ve Siber Mağduriyet. *İçinde Yeni Sempozyumu* 51(1). 31-36.
- Akyüz, A. (2019). *Empati Yönelimli Siber Zorbalık Psiko-Eğitim Programının Lise 9. ve 10. Sınıf Öğrencilerinin Siber Zorbalık Düzeylerine Etkisi*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Gazi Üniversitesi.
- Ayas T. & Horzum M.B. (2012). On being cyberbully and victim among primary school students. *Elementary Education Online*, 11, 369-380.
- Ayas, T. & Horzom, M. B. (2010). Sanal Zorba / Kurban Ölçek geliştirme çalışması. *Akademik Bakış Dergisi*, 19: 1-17.
- Çankaya, İ. H. (2011). İlköğretimde akran zorbalığı. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24(1), 81-92.
- Dolgin, G. K. (2014). *Ergenlik Psikolojisi Gelişim, İlişkiler ve Kültür*. Kaknüs Yayınları: İstanbul.
- Kapıcı, E. G. (2004). İlköğretim öğrencilerinin zorbalığa maruz kalma türünün ve sıklığının depresyon, kaygı ve benlik saygısıyla ilişkisi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 37(1), 1-13.
- Kavuk, M. (2016). *Ortaokul ve Liselerin Siber Zorbalık Farkındalık Profillerinin Oluşturulması ve Okul Paydaşlarına Yönelik Siber Zorbalık Farkındalık Eğitimi Etkinliğinin Değerlendirilmesi*, [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Ankara Üniversitesi.
- Kırteke, S. (2023). *Ergenlerde Sosyal Beceri, Ahlaki Çözülme ve Siber Zorbalık Davranışlarına İlişkin Bir Model Önerisi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Anadolu Üniversitesi.
- Korkmaz, T. & diğerleri. (2021). Akran Zorbalığı Kavramının Lisansüstü Tezlerde İncelenmesi, *Turkish Special Education Journal: International TSPED*, 3 (1), 1-19.
- Menesimi, E. (2012). Cyberbullying: The right value of the phenomenon. Comments on the paper "Cyberbullying: An overrated phenomenon?" *European Journal of Developmental Psychology*, 9(5), 544-552.
- Özer, A. & Görgülü, Z. (2020). Bir Bilimsel Derlemenin Planlanması ve Yazımı. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23 (3), 1-16.
- Öztürk, D. (2007). *Bilgisayar Oyunlarının Çocukların Bilişsel ve Duyuşsal Gelişimleri Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- TDK, (13 Şubat 2024). *Zorbalık*. <https://sozluk.gov.tr/>.
- Tunç, C. (2023). *Lise Öğrencilerinde Dijital Oyun Bağımlılığı ve Siber Zorbalık*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Uludaşdemir, D. (2017). *12-17 Yaş Arası Adölesanların Siber Zorbalık Deneyimleri ve Ebeveynlerin Siber Zorbalık Konusundaki Farkındalık Durumlarının İncelenmesi*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Unicef, (13 Şubat 2024). *Siber Zorbalık*. <https://www.unicef.org/>.

Yavuzer, H. (2013). *Ana-Baba-Çocuk*. (24. Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul.

Ybarra, M.L. & Mitchell, K. J. (2004). Youth engaging in online harassment: associations with caregiver–child relationships, Internet use, and personal characteristics. *Journal of Adolescence*, 27, 319–336.

YÖKTEZ (10 Şubat 2024). *Siber Zorbalık*. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>.

Yurdakul, Y. (2020). *Siber Zorbalık Farkındalık Programının Ergenlerin Siber Zorbalığa İlişkin Farkındalıklarına ve Siber Zorbalıkla Baş Etme Becerilerine Etkinin İncelenmesi*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Ankara Üniversitesi.